

З.Б. Мырзатаева

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: zabyra73@mail.ru

ҚАРАТАУДЫ ГЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН. СОВЕТТІК КЕЗЕҢ

Мақалада Торлан тау-кен аудандарында жүргізілген геологиялық зерттеу жұмыстарының тарихы баяндалады. Нақ осы Қаратау кен орындарын зерттеу арқылы советтік геология мектебі жаңа сапаға көтерілді. Әсіресе, 1920-1930 жылдарда Торлан асуында бұрын-соңды зерттеу объектісіне айналмаған жаңа кен орындары ашылып, ол өнеркәсіптік игеру көзіне айналды. Сонымен қатар мақалада Қаратауға арнайы мемлекеттік тапсырыспен келген ресейлік геологтар, физик-математик, саяхатшы және басқа ғалымдардың империялық (патшалық және советтік) бірегейлік ұстаным, көзқарастары жан-жақты көрсетілді.

Совет геологиялық мектебі Торлан асуының тектоникасын, геологиялық құрылымын, өңірдің географиялық панорамасын қайта зерттеуден өткізді. Әсіресе, Қаратау жоталарынан қорғасын, алтын, күміс, мыс, цинк, никель т.б. түрлі-түсті металл қорлары табылған сайын КСРО ВСНХ Геологиялық Комитеті барлау партияларының қызметін күшейте түсті. Өйткені индустриализациялау бағдарламасын іске асыру минералдар мен шикізат базасына тікелей тәуелді етті. Соған сәйкес Одақта 25 мың кен орыны ашылып, оның ішінде шамамен 2 мыңы ел экономикасының негізгі тірегіне айналды. Бұл фактілер советтік геологияның қандай қуатты күшке айналғанының көрінісі еді. Автор мақалада Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы архивтерінің дереккөздеріне сүйенеді.

Түйін сөздер: Ащысай, Қаратау, геология, бірегейлік, зерттеушілер, советтік империя, кен, қорғасын, рудниктер.

Z.B. Myrzatayeva

Abay Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: zabyra73@mail.ru

From the history of geological study of Karatau. Soviet period

Annotation. In Soviet Russia, Geology was the most advanced science in the world. After the formation of the USSR, there was a great need for geological research. So, the implementation of the industrialization program directly depended on minerals and raw materials. 25 thousand ore deposits were opened in the Union, including about 2 thousand that became the main pillars of the country's economy. These facts show what a powerful force there was in Soviet Geology.

The article reveals the history of the Torlan mountain range in geological terms during the Soviet period. Thanks to the study of Karatau deposits, the Soviet geological school has risen to a new level. Especially in the 1920s and 1930s, new ore deposits were discovered that had not previously been the object of research. The article reveals the Imperial identity in the activities of Russian geologists who came for consideration under special state orders.

Key words: Ashchysay, Karatau, geology, unique, the researchers, the Soviet Empire, ore, lead, pits.

З.Б. Мырзатаева

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
e-mail: zabyra73@mail.ru

Из истории геологического изучения Каратау. Советский период

В статье описана история геологических исследований, проведенных на торланских горнорудных участках. Именно благодаря изучению месторождений Каратау советская геологическая школа поднялась на новый уровень. Особенно в 1920-х и 1930-х годах на Торланском перевале были обнаружены новые месторождения руд, которые никогда не были объектом исследований и стали источником промышленного освоения. При этом в статье всесторонне представлены уникальные имперские (царские и советские) позиции и взгляды

русских геологов, физиков-математиков, путешественников и других ученых, приехавших в Каратау по специальному государственному заказу.

Советская геологическая школа пересмотрела тектонику, геологическое строение Торланского перевала и географическую панораму региона. В частности, из хребтов Каратау поступают свинец, золото, серебро, медь, цинк, никель и др. По мере обнаружения месторождений цветных металлов Геологический комитет Национальной академии наук СССР усиливал деятельность разведочных партий, так как реализация программы индустриализации напрямую зависела от минерально-сырьевой базы. Соответственно, в Союзе было открыто 25 тысяч месторождений полезных ископаемых, при этом около 2 тысяч из них стали опорой экономики страны. Эти факты были отражением того, какой мощной силой стала советская геология. В статье автор опирается на источники архивов Республики Казахстан, Российской Федерации.

Ключевые слова: Ащысай, Каратау, геология, уникальность, исследователи, советская империя, руды, свинец, рудники.

Кіріспе

Соңғы кездері орын алған ел ішіндегі және әлемдегі аумалы-төкпелі жағдайлар қазақ қоғамын, зиялы қауымды бей-жай қалдырған жоқ. Бұл аландаушылық әсіресе, екі бірдей империя құрсауынан шыққан Қазақстан үшін заңды да. Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2021 жылғы 9 қаңтардағы «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» бағдарламалық мақаласында: «Бостандық бізге оңайлықпен келген жоқ. Ата-бабаларымыз азаттық жолында арпалысты. Талай зұлмат замандар мен нәубеттерді бастан өткерді. Осының бәрі халықтың есінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа берілуге тиіс», – дей келе, ол әрі қарай: «Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Бабалардан мұра болған қасиетті жеріміз – ең басты байлығымыз. Қазаққа осынау ұлан-ғайыр аумақты сырттан ешкім сыйға тартқан жоқ» (<https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat>), – деді. Міне, осыған сәйкес жер мәселесі ешқашан күн тәртібінен түспек емес. Америкалық философ, әрі ақын Джордж Сантаянның (1863-1953) «тот кто не помнит своего прошлого, тот обречен чтобы пережить его вновь» деген де сөзі бар. Міне, бұл тұжырымдардан біз өткенімізді әрдайым тарих таразысына салып отырудың маңыздылығын байқаймыз.

Қазақ жерінің геологиялық тұрғыдан зерттелу тарихы бүгінге дейін ұлттық тарихнамадан тыс қалып келеді. Шын мәнінде, Қазақстан жеріндегі азаттық үшін жүрген күрестер атамекеннің отарға түсу тарихымен қатар өрбіген. Азаттық күрес ең алдымен осы жер асты және жер үсті құндылықтарын сақтап қалу үшін жүрді.

Өндірістің барлық саласына жарамды негізгі металдардың қазақ жеріндегі көлемі қандай еді? Сондықтан бүгінгі күні, жер асты байлығы қандай көлемде және қандай жолдармен игерілгені жөнінде ізденістер жүргізу тарихнаманың бірден-бір өзекті тақырыбы болмақ.

Материалдар және әдістер

Проблеманы қарастыруда методологиялық ойдың соңғы жетістіктеріне сүйендік. Қазақстандық тәжірибедегі жаңа тарихи таным әдістері, яғни, пәнаралық тоғыстағы технологиялар қолданысқа тартылды. Әрине, мұндай микротарихи деңгейдегі методология мәселенің бұрын-соңды айтылмаған қырларын аша түсті.

Әсіресе, зерттеу жұмысы – гуманитарлық ғылым салаларымен (әлеуметтану, психология, этнология ж.б.) қатар жаратылыстану ғылымдары – геологиямен, минералогиямен де байланыста қарастырылуымен ерекшеленеді. Мұндай трансдисциплинарлық технология күрделі ізденісті қажет етті. Әрине, бұл мәселеде ең алдымен, геологиялық барлау экспедиция материалдарына, яғни тау-кен инженерлерінің жылдық қорытынды есептеріне үңілуге тура келді. Ал өзіндік спецификалық ерекшеліктері бар геология ғылымының терминдік аппаратын игеру, геология минералогия салалары бойынша даярланған монографиялық және диссертациялық зерттеу еңбектерін ғылыми тұрғыдан тану едәуір қиындықтар туғызды. Трансдисциплинарлық зерттеу методологиясына Швейцария технологиялық институтының профессоры Хирш Хадорон және Ч.Поль «Methodology of transdisciplinary research» аталатын еңбек арнаған (<http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-49-02.pdf>). Ол жұмыста трансдисциплинарлық әдістің типтерін, ерекше-

ліктерін көрсетеді. Сондай-ақ қазіргі тарихи зерттеулердегі антропологиялық бағыт басым түрде қолданысқа тартылып жүр. Империя тарапынан жүргізілген геологиялық зерттеу ісін әлеуметтік тарихи зерттеулер құралдарымен қарастырудың маңызы зор. Бұл тұрғыда Александр Коэльо де ла Роса (Помпей университетінің Азиялық және латын-америкалық Зерттеу университетінің профессоры) және Барселонадағы Автономды университеті, әлеуметтік және мәдени антропология кафедрасының профессоры Хосеп Луис Матео Диесте даярлаған «In Praise of Historical Anthropology Perspectives, Methods, and Applications to the Study of Power and Colonialism» (2020) атты кітапты атай аламыз. Авторлар отаршылдық мәселесін объективті қарастыруда, яғни билік пен халық қатынастарын, әлеуметтік жіктеу жүйелерін зерттеудің перспективаларын, әдіснамаларын және өз ұсыныстарын келтіреді. Кітапта қоғамдарды тарихи қалыптасқан өлшемде қарастырып талдауға, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдардың зерттеу құралдарын қолдана отырып зерттеудің түрлі мүмкіндіктерін көрсетеді.

Отандық тарихнамада мәселе төңірегінде жазылған іргелі зерттеулер көп емес. Алайда Советтік Россияда геология ғылымы әлемдегі ең алдыңғы қатардағы ғылым болды. КСРО құрылғаннан кейін геология ғылымының дамуына үлкен сұраныс туды. Себебі, индустриализацияны дамыту үшін минералдар мен шикізат базасы қажет болды. Сондықтан көмір, металл кен орындарын зерттеу күн тәртібінде тұрған мәселе еді. 20-жылдары мыс, мырыш, қорғасын, тұз, апатиттер мен нефелиндер шоғырланған кен орындары ашылды. Сол уақытта КСРО-да алғашқы геологиялық карта жасалынды. Одақта 25 мың кен орындары ашылып, оның ішінде шамамен 2 мыңы ел экономикасының негізгі тірегіне айналды. Бұл совет геологиясының қандай қуатты күшке ие болғанын көрсетеді. Соның нәтижесінде советтік геологияның ғылыми-теориялық мектебі қалыптасты. Орталық көрсеткен барлық концепциялар негізгі мәселенен ауытқып, республикалардағы кеншілер қалаларының – өндіріс орталығы және комбинаттардың серіктес-қалалары ретінде бой көтергеніне тоқталды, оны асыра дәріптеумен шектелді, жеке аудандардың жалпыодақтық индустриализацияға қосқан үлесін талдауға, өнеркәсіп ошақтары мен оларда жұмысшы, инженер-техник кадрлардың қалыптасу процесіне басымдылық берілді.

Қазақстанды геологиялық зерттеу мектебінің қалыптасуы жөнінде алғашқы деректерді революцияға дейінгі зерттеушілер еңбегінен көре аламыз. Мысалы бұл тұрғыда Н.Я. Северцов (Северцов, 1873), В. Вебер (Вебер, 1913; 1917), А. Иванов (Иванов, 1873), А. Арендоренко (Арендоренко, 1873) еңбектерін атаған жөн. Аталған авторлардың еңбектерінде білікті геолог мамандарының Торлан асуының географиялық панорамасы, жер бедерінің карталары, түрлі схемалары жасалынды. Онда Қаратау бөктерінде кен ошақтарының табылуы, анықталған металлдар мен минералдардың түрлері көрсетілді.

Ал совет өкіметі орнаған соң Торлан кен орындары зерттеудің жаңа дәуірін бастан өткерді. Қаратаудағы кен орындарын зерттеу арқылы советтік геология мектебі жаңа сапаға көтерілді. Әсіресе, 1920-1930 жылдарда Торлан асуында бұрын-соңды зерттеу объектісіне айналмаған жаңа кен орындары ашылып, қызу зерттеуге алынды. Торланның оңтүстігінде М.Бронников және В.Н. Вебер ж.б. барлау жұмыстарын жүргізген болса, солтүстігінде яғни, Хантағы және Қарасай кен ошақтарын инженер Н.А. Брызгалов (Выписка Из промышленного отчета на Кара-сайской партии за 1930 г.инженера – Брызгалова Н.Л.) бастаған Қарасай геологиялық барлау партиясы (оның құрамында кәсіби геолог мамандар И.И. Князев, Е.Е. Захаров ж.б, Казгеолтрест – И.Л. Новохатский және Орталық ғылыми-зерттеу және геологиялық барлау институтының (ЦНИИГРИ) қызметкерлері) зерттеуге алды. Олар өңірдің жер қыртысы мен ондағы өзгерістерді (ауданның тектоникасын), пайдалы қазбалардың сапасы мен қорын анықтады. Нәтижесінде, Қаратаудың бұл аймақтарындағы қорғасын (Ащысай, Қаракенсай, Қарасай, Хантағы ж.б.) және басқа да металлдар жоғары сапалы, қор жағынан аса бай болып шықты. Бұл жөнінде, мәселен, зерттеуші А.В. Соловьев «такие месторождения, как Ачисайское и Кантагское и другие, отличались высоким содержанием свинца» (Соловьев, 1974), – деген маңызды тұжырымға келді.

1929 жылы Қазақстан геологиялық комитетінің ашылуына байланысты алғаш лабораториялық зерттеу жұмыстары еліміздің ішінде жүргізіле бастайды. А.Е. Маковецкий және В.Г. Олесовтың (Маковецкий, Олесов, 1933:96) еңбегінде совет геологтары ашқан Хантағы кеніштерінің өнімдеріне лабораториялық сараптама қорытындылары талдауға алынады. Нәтижесінде, Хантағы қорғасыны сапалық

тұрғыдан жоғары бағаланып, оның жеті түрлі айрықша қасиеттері көрсетіледі.

Торлан қорғасыны қоймасының сыры ашылған сайын оның зерттеушілерінің де саны күннен-күнге ұлғая берді. Мысалы архивтерде сақталған инженер-геолог Б.Н. Наследовтың (Ащысай руднигі) (Ресей мемлекеттік экономика архиві 8077 қ., 1 т., 228 іс, 1-126 пп.); тау-кен инженері Петровтың (Ащысай руднигі) (Түркістан мемлекеттік өңірлік архиві 8 қ., 1 т., 80 іс, 20 п.); г-м.ғ.к. А.К. Каюповтың (Мырғалымсай руднигі) (РМЭА 2571 қ., 1 т., 297 іс, 19 п.); геолог П.В. Радионовтың (Байжансай руднигі) (РМЭА 9022 қ., 4 т., 75 іс, 4 п.) және басқалардың түрлі кен орындары бойынша даярлаған есеп материалдарымен танысуға болады. Есеп авторлары кен орындарындағы рудалар қорын, құрамын және рудаларға жасалынған сынама нәтижелерінің қорытындыларын береді.

Жалпы Ащысай полиметалл комбинатының тарихы түрлі кезеңдерде инженер-техниктер, тарихшылар ж.б. зерттеушілер еңбектерінде үздіксіз көрініс тапты.

60-80-90 жылдарда жарық көрген зерттеулер бүгінгі көзқарастар мен қорытуларға сәйкес келмейді. Авторлар легі геологиялық зерттеулер тарихын одақтық идеология ықпалында қарастырады.

Бүгінгі таңда мерзімді баспа беттерінде жекелеген авторлардың аталған мәселені жаңаша қорытуға беталғанын байқаймыз (Кентау: Алпыс жыл – Алпыс белес, 2015; Сәрсекке [akikatkaz.kz/?p] (қаралған күн: 09.04.2022); Битимбаев, Куштаев, Кулумбетов, 2015, №5 21-26 бб; Аубакиров, 2015.29.04. ж.б.).

Қашанда болмасын империялық мемлекеттер ішкі экономикалық сұранысын әлсіз мемлекеттердің минералды ресурстар көзі есебінен байып отырды. Соған сәйкес

Жұмыста Ресей Мемлекеттік экономика архивінің (8034 қ., 9022 қ., 8739 қ., 9589 қ., 5736 қ., 8761 қ.; Түркістан мемлекеттік өңірлік архивінің (8 қ., 3 қ., 40 қ.), Кентау өңірлік мемлекеттік архивінің (119 қ.), Қазақстан республикалық орталық мемлекеттік архивінің ж.б. құжаттары талдауға алынды.

Нәтижелер және талдаулар

Торлан кенді алқабына Ащы-сай, Қаракен-сай, «Верхняя» аймақтарындағы кен ошақтары кіреді. Қаракен-сай кен ошағы Ащы-сайдың батысында 0,5 км қашықтықта жатыр, ал «Верхняя» шахталары Ащысайдың ең жоғарғы

сол жақ беткейінде 0,5 км қашықтықта Ортанды өзені алқабында орналасқан (ТМӨА 8 қ., 1 т., 80 іс., 3 об.п.). Міне осы әрбір кен орнының орналасуы, географиялық панорамасы жөнінде жеткілікті түсінік алу үшін академик Қ.Сәтбаевтың жазбаларына назар аудару орынды болмақ. Ол: «Тұрлан кені – Түркістан қаласының шөлейтті шығыс жағында, 65 км. жерде, Қаратаудың оң бөліміндегі Көкқия мен Ашасай деген екі бұлақтың арасындағы биіктеу жотада. Ашасай бұлағы – «Қатын-қамал» өзенінің бір тармағы. Осы өзеннің бойында, Торланнан 6,5 шақырым жерде, 350 метр төменде Лесман салдырған зауыт тұр. Одан 250 метр төменде кеншілер поселкасы бар. Қарсақпай – Ташкент темір жолы бойындағы Жосалы станциясынан 375 км. жерде. Көкшетаудан 750, Ақмоладан 500, Шортандыдан 400 км. қашықтықта. Ағылшындар Қарағанды – Спасск арасына 40 шақырымдық тар табанды темір жол салған. Түркістан мен Торлан арасында 45 шақырымдық арба жолы бар. Қарсақпай, Қармақшы, Жосалы кіре жолы арқылы байланысады» (Қожекеев, https://adebiportal.kz/kz/news/view/kanish_satbaev_kalamger_19449), – деп аталған кеңістікті суреттейді.

Торланның кен орындарының тектоникалық және геологиялық-минералогиялық ерекшеліктерімен тереңірек танысу үшін, советтік геология ғылымының басында тұрған, Қаратау бөктерлерін зерттеуде тәжірибесі мол (XIX ғасырдан) инженер-геолог В.Н. Вебер еңбектеріне назар аударайық. Ол Торлан асуына байланысты өзінің ойларын былайша білдірген: «Кен-сай (Ащысаймен қатар орналасқан Қаракенсай) – оның бұл атауымен мүлдем сәйкес келмейтін Торлан немесе Первушин атауымен де белгілі» (Вебер, 1917:15) – дейді, – әрі қарай Қаракенсайдың өте көнеден келе жатқанын, яғни, 1800 жылы Қаратау қорғасыны туралы мәлімет алуға арнайы келген геолог-инженерлері Поспелов пен Бурнашевтің көрсететін кен ошақтары осы Қаракен-сай болуы керек деген болжам жасайды. Бұл жерде XX ғасыр басында Фрезе, Татаринов, Романов, Мушкетов зерттеу жұмыстарын жүргізген, бірақ та олар Торлан асуының солтүстік жағына барған емес деп, әрі қарай Вебер В.Н. Торлан кеңістігіндегі бірнеше ескі кен орындарына сипаттама береді. «Жергілікті тұрғындар көп жағдайда ежелгі кен көздерін бізден жасырды. Біз олардың еңбек құралдарын тартып алып, тек рудниктер орнын көрсеткен жағдайда қайтаратынымызды айттық, түземдер сонда ғана біздерге кен ошақтарын

көрсете бастады» (Вебер, 1917:8), – деп жазады В.Н. Вебер. Сонымен бір мезгілде ғалым жазбасынан мынадай сөз жолдарын кездестіруге болады: «... Если теперь туземцы изверились в русских и месторождения скрывают, то в первые годы после завоевания все месторождения охотно показывались администрации и путешественникам (Северцову, Романовскому, Мушкетову, Иванову)» (Вебер, «Поверхность и недра» № 4 . Апрель 1917: 5 б.), – дейді. Бұдан біздің байқайтынымыз, жергілікті тұрғындарды мықты империялық күштің ықпалымен «жуасытып» алған соң, сосын олардың көмегіне сүйене отырып, кен ошақтарына қол жеткізген. Кезінде Түркістан генерал-губернаторы А.Куропаткиннің 1916 жылдың 21 тамызында Ташкенттегі депутаттар алдында: «Туркестанский край широк. Природная богатства его неисчерпаемы и едва только затронуты. Всем хватит места, для всех найдется дело, все смогут проявить свою энергию и приложить свой труд на процветание края в пользу России» (ОҚ ОММ 1129 к., 11 т., 171 іс, 6 п.), – деп айтқанын ескерсек, онда қазақ жеріндегі геологиялық ізденістік жұмыстардың қандай мақсатта және қай бағытта жүргізілгені айтпаса да түсінікті болады. Сондықтан Қаратау зерттеушілерінің қызметіндегі советтік империялық бірегей ұстаным берік болды және бұл ұстанымдары мұрагерлікпен келесі буынға «сәтті» жеткізіліп отырды.

Түркістан қаласы төңірегінде тау-кен өнеркәсібі осылайша ғасырға созылған ғылыми зерттеу, геологиялық барлау және әскери тұрғыдан жаулап алу сияқты даярлықтан өткен соң, совет билігі тұсында ол әрі қарай сәтті жалғасын тапты. Бұл тұрғыда В.Н. Вебер 1917 жылғы еңбектерінің бірінде Торлан асуына қатысты мынадай отарлық «маңызды» ойларын жасырмай айтады: «... и русские тратят много энергии и денег, хотя с ошибками, на использование силы климата и почвы; но относительно ресурсов, скрытых под землей, существует смутная и противоречивая воззрения, на причины которых претендует обратить внимание настоящее замечка. Это неопределенность касается, главным образом, металлических ископаемых, значение большинства многочисленных месторождений». Өңір қазба байлығының тұнып тұрғанына сенімді ол, аталған мақаласында Түркістан өлкесін (Индияны қоспағанда) – жер шарындағы ең бай ел деп атайды. Сондықтан да: «на Туркестан, следовательно, надо смотреть не как на страну неопределенных широких возможностей, а как на рудный район, в котором

уже была произведена громадная подготовительная работа, и задача наших дней – подойти к тому моменту горнопромышленности, когда в силу, вернее всего, политических причин, она была остановлена, так как русские заняли край в период промышленного упадка» деп империя экономикасын қазақ жерінің байлығы арқылы дамытудың маңыздылығын тәжірибелі ғалым ретінде жол сілтейді (Вебер, «Поверхность и недра» № 4 . Апрель 1917: 8 б.).

1919 жылдан бастап Торландағы жұмысты Түркістан КЦСНХ өз қолына алады. Осы жылы кен алаңынан 65 км қашықтықтағы Қатын-Қамал өзені бойынан тұрғызылған кен өңдеу заводы 1924 ж маман кадрларының, құрал-жабдықтарының жетімсіздігінен өз жұмысын толығымен тоқтатады. Ол 1919-1921 жылдар аралығында 3500 пұт таза қорғасын алып үлгереді. 1919-1922 жылға дейін Торланнан барлығы 680000 пұт руда өндірілген. Осыдан кейін рудник консервацияға қойылады. Сөйтіп 1926 жылға дейін бұл жерде жұмыс қозғалыссыз жатты. Кен орындарындағы жұмыстардың нәтижесінен көрініп тұрғандай енді қазба байлықтарды игеруге бағытталған түрлі даярлық жұмыстары жүргізіле бастайды. Алғашқы бесжылдықта Ащысай қорғасын руднигі Сыр-Дария тау кен заводының құрамына енгізу және өңірде Ащысай қорғасын өңдеу фабрикасы мен қорғасын құю заводын салатын орынды анықтау ісі жоспарға енеді (РМЭА 8077 қ., 1 т., 228 іс, 2 п.). Сондықтан Торлан асуын ұзақ мерзімді өндіріс көкжиегіне айналдыру үшін, кен көздерін молынан аршу айрықша қолға алынады. Міне советтік Ащысайдың алғашқы геологтары қатарынан Б.Н.Наследовтың төмендегідей жүргізген еңбектерімен таныса аламыз (РМЭА 8077 қ., 1 т., 228 іс, 2 п.). Архив қорларында Б.Н. Наследовтың (1885-1942) Ащысайда жүргізген геологиялық барлау жұмыстары бойынша даярланған есеп материалдары сақталған. 1926-1927 жж. ол Ортаазиялық геологиялық барлау партиясын басқарады. Жалпы, Борис Николаевичтің есімі Өзбекстан Республикасында тау-кен геологиялық мектебінің негізін салушы ғалым ретінде белгілі. Самарқан және Ортаазиялық (Ташкент) университетінде қызмет еткен тәжірибелі профессор. Қарамазар кенішінің білгір зерттеуші геологы. 1930 жылғы қуғын-сүргін ғалым тағдырын да айналып өтпесе керек. 1940-жылдары тұтқыннан босатылғаннан кейін көп ұзамай өмірден озған.

Б.Н. Наследов өзі барлау жасаған бұл ескі шахта орнынан орасан зор кен қоры жөнінде:

«древние и старательские работы, можно думать, не затронули месторождения ниже по его склону вообще и достигли только нижнего /зимнего/ горизонта подземных вод. Следует ожидать, что зона сульфидных руд месторождения всюду остается незатронутой», – деп көрсетеді. Бұдан бүкілтүркістандық геологиялық зерттеу ісімен терең айналысқан инженер-геологтың Ащысайға берген бағасынан өңірдің өзіндік ерекшелігін тануға мүмкіндік бар. Сол себепті совет геологтары, әсіресе Қазақстанға, оның ішінде Қаратауға айрықша назар аударуды насихаттаумен болды. Торлан кеңістігінің экономикалық осындай маңыздылығы айшықталған сайын өңірдің жер асты ұңғымаларына да үңілу күшейе түсті. Мысалы геолог И.С. Комишан басшылығымен жүргізілген экспедиция Қаратау жоталарын шамамен 5000 кв.км. қашықтыққа дейін аралап шыққан (РМЭА 8077 қ., 1 т., 228 іс, 29 п.).

Казгеолкомның ашылуы. 1926 жылы КАССР өнеркәсібін дамыту жөніндегі мәселе, яғни Қазақстанның орталықпен тығыз байланыста болу қажеттілігі Бірінші Бүкілқазақ мәжілісінде арнайы қойылады да, келесі 1927 жылдың 24 тамызында КСРО ВСНХ Президиумының төрағасы В.В. Куйбышевтың бекітуімен Тұрлан мырыш және қорғасын кені шығатын жерлерден жаңа қорғасын кәсіпорнын құру туралы қаулы қабылданады (РМЭА 8034 қ., 4 т., 35 іс, 7 п.). Соған сәйкес СССР Геологиялық Комитетінің шешімімен Қазақстан үшін ерекше Өкілдік бекітіліп, ЦСНХ-да қызмет етіп жүрген инженер Л.М. Воротовов Қазақстанға арнайы жіберіледі. Осыдан кейін 1928 жылы Қазақстандағы Геологиялық Комитеттің ерекше органының штатына үш бірлік бөлінеді. Осы жылдың соңында инженер Воротовов өзінің баяндау хатында КАССР үкіметінің қолдауымен, Бүкілодақтық геологиялық комитет директоры Д.И. Мушкетовтың бекітуімен 1929 жылдың 1 қаңтарында Алматыда Геологиялық Комитеттің Қазақстандағы бөлімшесі ашылды (РМЭА 8034 қ., 4 т., 35 іс, 35 об.), – деп мәлімдейді.

Қазақ жерінде құрылған жаңа ұйым орталықтың үмітін өкінішке орай ақтады десе де болады, өйткені 1928-1929 жылдардағы барлау жұмыстары есебінде: «Қазақстанның орасан зор қазба байлық көзінің бар екендігі толықтай айқындалды, алдағы уақытта тау-кен ісінің болашағы зор, Түркістан-Сібір темір жолы Қазақстан Республикасының есебінен зор байлыққа кенелмек (колоссальные богатства недр Казахстана твердо predetermined) огромную перспективу развития горной промышлен-

ности, каковое с проведением Туркестано-Сибирского железнодорожного пути на территории Республики безусловно дадут возможность в использовании этих богатств» делінген сенімді ойлар келтірілді. Міне осылайша Түркістан-Сібір темір жолы қазақ жерінің кенді аудандарын аралап, тамырын жая бастады, сөйтіп қазба байлықтарын орталыққа тасымалдау ісінде өз шығынын ақтайтыны баса көрсетілді.

Соған орай Торланда алғашқы барлау (бұрғылау бойынша) жұмыстары 1928 жылдың 22 тамызында басталып кетті. Барлаудың негізгі нәтижелері мынадай болып шықты: Тұрлан руднигінен 25 км радиустағы аудандық көлемде ізденіс жұмыстары жүргізілді. Барлығы 8 аудан зерттеуге алынды. Бұл жерде әсіресе Тұрланнан кем емес ескі кеніш көзі Қарасайға баса назар аударылды. Мұнда да рудаларға жасалынған сынама қорғасынның аса бай қорын көрсетті. Одан басқа барлау партиясы Қаракенсай руднигінде жүргізілген тазалау жұмысы барысында небәрі 10 м тереңдіктен Тұрлан руднигіне ұқсас аса бай церруситті руда кені табылды. Ағымдағы жылда Тұрланнан оңтүстік шығысқа 40-50 км қашықтықта орналасқан көмірлі ауданнан: 36 м ұзындықтағы бұталы ор шурфынан (кенді іздеу мақсатымен тіке қазып түскен жер) және 16 м ұзындықтағы ұңғымадан Таскөмірсай орны анықталды. 35 метрлік жырадан қалыңдығы 1 м болатын көмірлі жер қабатының көзі ашылды. Тура осындай көмірлі жер қабаты 75 м қашықтықтағы екінші жырадан да шықты. Ауданның бұдан басқа аймақтарына проф. В.Н. Вебердің, И.И. Князевтің және К.И. Сәтбаевтың қатынасуымен барлау жұмыстары жүргізіледі. Алайда Торланның оңтүстік-шығыс аймақтарында басқа кен көздерінің кездеспейтіні анық болды (Выписка Из промышленного отчета па Кара-сайской партии за 1930 г.инженера – Брызгалова: 22-23 об.л.).

Инженер-геолог Н.Л. Брызгалов зерттеулерінен: Хантағы, Қарасай 1930 ж. Сонымен Торлан асуының оңтүстігі М.Бронниковтің, В.Н. Вебердің (1904 жылы геологиялық түсірілімі жасалынды) және де басқалардың зерттеу алаңына айналған болса, Торланның солтүстігі геолог Д.В. Наливкиннің үлесіне тиді, алайда ол Хантағы мен Қарасайды назарынан тыс қалдырды. 1927-1928 жылға дейін аталған аймақ арнайы айналысқан өз зерттеушісін тапқан жоқ. Тек 1929 жылдан бастап Н.А. Брызгаловтың барлау жұмыстарынан кейін оның геологиялық картасы жасалынды, бұл аймақтағы кеніштер қоймасының сыры осы мезгілден бастап ашы-

ла бастады. Хантағы-Қарасай жөнінде инженер Н.А. Брызгалов «... Қарасай кенішінен жер астында ұзақ жылдар жатып қалған ескі руда қалдықтарының шашылып жатқан үйіндісін таптық, сол арқылы мұндағы рудалардың химиялық және минерологиялық құрамына сараптама жасалынды, нәтижесінде мұнда қорғасын қорының бай екендігі айқындалды» (Выписка Из промышленного отчета па Карасайской партии за 1930 г.инженера – Брызгалова: 5), – дейді. Расында бұл жөнінде зерттеуші А.В. Соловьев «такие месторождения, как Ачисайское и Кантагское и другие, отличались высоким содержанием свинца» (Соловьев, 1974:22) делінген бағасын береді. Кеніш қоймасының тағы бір орны – Хантағы анықталғаннан кейін ол жұмысшылар поселкесі ретінде бой көтерді.

1941 жылдың 1 маусымында КОКП(б)-ның V пленумында елді тез арада әскери жағдайға бейімдеу туралы қаулы қабылданды. Пленум ең алдымен түрлі-түсті металл өндіретін өнеркәсіп орындарындағы еңбек тәртібін ерекше бақылауға алды. Өйткені соғысқа металдың барлық түрлері қажет болды. Өз кезегінде пайдалы қазбаларға бай Ащысай тұрғындарына зор салмақ болды. 1942 жылы Ащысайдың кен байлығы кемі бастады. Шымкент қорғасын заводын түрлі-түсті металлмен қамтама ету ісі ауырлап кетті. Соған сәйкес ендігі тұста кенді тау өлкесінен мырыш-қорғасынның жаңа ошақтарын іске қосу үлкен қажеттілікке айналды. Ащысайдан кейін, қорда тұрған Мырғалымсай іске қосылды. Мырғалымсай – Қаратаудың оңтүстік-батыс жақ иіріміндегі жотада орналасқан кенге бай өңір. Ол жердегі кен байлығы 1928 жылдан бері белгілі болатын, тек 1929 – 1935 жж аралығында онда барлау жұмысы жүргізіліп, кен шығатын орындар анықталғанын. Сөйтіп ол жерден 3 шахта орны қазылып, кен-байыту фабрикасы бой көтерді (РМЭА 9022 қ., 4 т., 95 іс, 1 п). Бұл Шымкенттегі қорғасын заводын Ащысай рудаларымен қамтама ету ісін әрі қарай жалғастырды. Міне, Түркістан таулы темір жолының бір тармағы Мырғалымсаймен жалғастырылу қажет болды. Ал Мырғалымсай Хантағы арқылы өтетін. Соған сәйкес Хантағы поселкесінен қуаттылығы жоғары электротасымалдауыш жүйесі, телефон байланысы, көлік жолы салынды. 30 күнге жоспарланған Хантағы-Мырғалымсай темір жолы он бес-ақ күннің ішінде салынып аяқталды. Аталған тар табанды темір жол бағытымен соғыс жылдарында 23 мың тонна руда тасымалданған екен. Ал 1996 жылға дейін (жұмысын тоқтатқан уақытқа дейін) Мырғалымсайдан 140 миллион тонна ба-

рит – түрлі металл рудалары, 1 миллион 710 мың тонна қорғасын, 220 мың тонна цинк, 3600 тонна күміс өндірілген Мәуленқұлов, 2010: 380).

Қорытынды

Міне осылайша, Қаратау төріндегі қазақ елі советтік отарлау илеуіне түсті. Ресей патшалығы Қаратау жоталарының кен ошақтарын ғылыми тұрғыдан анықтаған болса, совет билігі оны империя қажеттілігіне игеруді іске асырды. Табиғат байлығы республиканың ішкі қажетін өтеуден гөрі, басым түрде сыртқа шығарумен болды. Мақалада біз, әрине, Ащысай полиметалл комбинатының барлық рудниктерінің зерттелу тарихына терең әрі түпкілікті талдау жасаған жоқпыз. Алайда өңірдегі геологиялық барлау экспедициялары мен оның қызметі кешенді түрде көрсетілді. Сонау 1800 ж. өңірге алғаш келген тау-кен инженерлері М.Поспелов пен Т.Бурнашевтан кейін оның ізін ала, жаңа кен орындарын ашу мақсатымен Ресейдің ішкі губернияларынан зерттеуші ғалымдардың, жеке кәсіпкерлердің және көпестердің ағылып келе бастауы Мичиган штатындағы Кьюино (Keweenaw) жартыаралындағы үндістердің гурон және дакота тайпаларының мыс кен ошағына 1771 жылы алғаш келген Александр Хенри және оның артынша жеткен ағылшындарға ұқсатуға болады. «Бұл өңірді танып білген соң АҚШ тарихында нағыз «кенді безгек» басталды», – деп жазады Э. Эдуард. Ол небәрі 1843 және 1846 жылдар ішінде өңірге мыңдаған кен іздеушілері келді дейді. Міне Қазақстан да осыған ұқсас жағдайды бастан өткерді. Яғни «кенді безгек» патшалық және советтік кезеңде қазақ жерінде жүріп өтті. Мысалы, 1928-1929 ж. Қазақстанда 50 геологиялық барлау партиясы жұмыс істеген болса, 1931 жылы оның саны 140-қа көтерілген. 1932 жылдың 1 қаңтарында геологиялық барлау партиялары (ГРП) Қазақстанда мыңнан аса түрлі-түсті металл кенішін, ондаған көмір ошағын тауып, мемлекеттік тіркеуге алған. Сөйтіп, 1934 – 1942 жылдарда Торлан кен орындарынан комбинат құрылып қорғасын өндіру ісі ерекше қарқын алды. Осы уақыт аралығында Торланды барлығы 64 кен денесі (рудные тела) табылды.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің қаржылай қолдауымен «Қазақстандағы ХХ ғасырдың 20-50 жылдарындағы жаппай саяси қуғын-сүргін және ақтау үдерістері: бірыңғай мәліметтер базасын құру» ИРН OR11465470 ғылыми жобасын жүзеге асыру аясында даярланды.

Әдебиеттер

- Арендоренко А. (1873). Чулак-Курган // Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II. – СПб., 236 с.
- By Alexandre Coello de la Rosa, Josep Lluís Mateo Dieste. (2020). In Praise of Historical Anthropology Perspectives, Methods, and Applications to the Study of Power and Colonialism». 272 Pages. [<https://www.routledge.com/In-Praise-of-Historical-Anthropology-Perspectives-Methods-and-Applications/Rosa-Dieste/p/book/9781032175393>] (қаралған күні: 10.04.20222)
- Вебер В.Н. (1913). Полезные ископаемые Туркестана. СПб., 208 с.; Вебер В.Н. (1917) Турланское свинцовое месторождения в хр. Кара-Тау в Туркестане за 1917 год. (Қолжазба, Кентау қаласының музейінен), 150 с.; Вебер В.Н. Древняя и современная рудопромышленность Туркестана. Петроград, 1917. Отдельный оттиск из журнала «Поверхность и недра» № 4. Апрель 1917.
- Выписка Из промышленного отчета па Карасайской партии за 1930 г. инженера Брызгалова Н.Л. // Документы кандидата геолого-минералогических наук Брызгалова Н.А. (Кентау қалалық музейінен)
- Дж.Сантаяна. Цитаты известных личностей. [Электронды ресурс]. <https://ru.citaty.net/avtory/dzhordzh-santaiana/> (қаралған күні: 09.04.2022).
- Иванов А. (1873). О разработке свинцовых рудников в горах Каратау //Материалы для статистики Туркестанского края Ежегодник. Вып. II, СПб., 472 с.
- Кентау: Альпыс жыл – Альпыс белес. – Алматы: «Өнер», 2015;
- Сәрсек М. Жолы кесілген геолог. [akikatkaz.kz/?p] (қаралған күн: 09.04.2022); Битимбаев М.Ж., Куштаев А.Ж., Кулумбетов С.А. «Ачисай» в Великую отечественную войну // Горный журнал, 2015, №5 21-26 бб; Эрик Аубакиров Во глубине чимкентских руд // Ленинская смена 2015.29.04. ж.б.
- Қожекеев Т. Қаныш Сәтпаев – қаламгер. [Электронды ресурс]. https://adebiportal.kz/kz/news/view/kanish_satbaev_kalamger__19449 (қаралған күні: 09.04.2022).
- Маковецкий А.Е., Олесов В.Г. (1933) «Извлечение цинка серной кислотой из необожженной сульфидной свинцово-цинковой руды Кантаги Казполиметалла». Алма-Ата – Москва, 185 с.
- Ресей мемлекеттік экономика архиві (РМЭА). 8077 қ., 1 т., 228 іс, 1-126 пп.; Түркістан мемлекеттік өңірлік архиві (ТМӨА). 8 қ., 1 т., 80 іс, 20 п.); РМЭА 2571 қ., 1 т., 297 іс, 19 п.; РМЭА 9022 қ., 4 т., 75 іс, 4 п.
- Северцов Н.Я. (1873). По Туркестанскому краю и исследование горной страны Тянь-Шаня. СПб, 453 с.
- Соловьев А.В. (1974). Цветная металлургия Казахстана. Алма-Ата, 136 с.
- ТМӨА Ф.3.; ТМӨА Ф.40. г; Кентау мемлекеттік өңірлік архиві (КМӨА) 119-қор, 186-тізбе, 620 п.
- Хадорон Х., Поль Ч. Methodology of transdisciplinary research [<http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-49-02.pdf>] (қаралған күні: 10.04.20222)
- Тоқаев Қ-Ж. (2021). Тәуелсіздік бәрінен қымбат: [Электронды ресурс]. <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (қаралған күні: 09.04.2022).

References

- Arendorenko A. (1873). Chulak-Kurgan [Chulak-Kurgan]. //Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya Ezhegodnik. Vyp. II, SPb. 236 s.
- By Alexandre Coello de la Rosa, Josep Lluís Mateo Dieste. (2020). In Praise of Historical Anthropology Perspectives, Methods, and Applications to the Study of Power and Colonialism». 272 Pages. [<https://www.routledge.com/In-Praise-of-Historical-Anthropology-Perspectives-Methods-and-Applications/Rosa-Dieste/p/book/9781032175393>] (қаралған күні: 10.04.20222)
- Weber V.N. (1913). Poleznye iskopaemye Turkestana [Minerals of Turkestan]. SPb, 208 s.; Veber V.N. (1917) Turlanskoe svincovoe mestorozhdeniya v hr Kara -Tau v Trukestane za 1917 god. [Turlan lead deposits in the Kara-Tau range in Turkestan in 1917.]. (Қолжазба, Кентау қаласының музейінен), 150 с.; Вебер В.Н. Древняя и современная рудопромышленность Туркестана. [Ancient and modern industry of Turkestan] Petrograd, 1917. Otdel'nyj ottisk iz zhurnala «Poverhnost' i nedra» № 4 . Aprel' 1917.
- Vypiska Iz promyshlennogo otcheta па Kara-sajskoj partii за 1930 г. inzhenera – Bryzgalova N.L. [Extract from the industrial report on the Kara-Sai party for 1930 by an engineer] // Dokumenty kandidata geologo-minerologicheskikh nauk Bryzgalova N.A. (Kentaу kalalyk muzejinen)
- Dzh.Santayana. Citaty izvestnyh lichnostej. [Quotes of famous people] [Elektrondy resurs]. <https://ru.citaty.net/avtory/dzhordzh-santaiana/> (қаралған күні: 09.04.2022).
- Ivanov A. (1873). O razrabotke svincovyh rudnikov v gorah Karatau [On the development of lead mines in the Karataу mountains]. //Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya Ezhegodnik. Vyp. II, SPb. 472 s.
- Kozhekeev T. Kanysh Satpaev – kalamger. [Kanysh Satpaev -writer]. [Elektrondy resurs]. https://adebiportal.kz/kz/news/view/kanish_satbaev_kalamger__19449 (қаралған күні: 09.04.2022).
- Kentaу: Alpys zhyly – Alpys beles. [Kentaу: sixty years is sixty miles]. Алматы: «Өнер», 2015; Sәrsеke M. ZHoly kesilgen geolog. [repressed geologist] [akikatkaz.kz/?p] (қаралған күн: 09.04.2022); Bitimbaev M.ZH., Kushtaev A.ZH., Kulumbetov S.A. «Achisaj» v Velikuyu otechestvennyuyu vojnu [Achisai” in the Great Patriotic War] // Gornyj zhurnal, 2015, №5, 21-26 bb; Erik Aubakirov Vo glubine chimkentskih rud [n the depths of the Chimkent ores] // Leninskaya smena 2015.29.04. zh.b.
- Makoveckij A.E., Olesov V.G. (1933). «Izvlachenie cinka sernoj kislotoj iz neobozhzhenoj sul'fidnoj svincovo-cinkovoj rudy Kantagi Kazpolimetalla». [Extraction of zinc with sulfuric acid from unbaked lead-zinc sulfide ore Kantagi Kazpolymetal]. Alma-Ata – Moskva, 185 s.

Resej memlekettik ekonomika arhivi (RMEA). [Russian State Archive of Economics] 8077 k., 1 t., 228 is, 1-126 pp.; Tyrkistan memlekettik onirlik arhivi (TMOA). [Turkestan State Regional Archive] 8 k., 1 t., 80 is, 20 p.); RMEA 2571 k., 1 t., 297 is, 19 p.; RMEA 9022 k., 4 t., 75 is, 4 p.

Severcov N.YA. (1873). Po Turkestanskomu krayu i issledovanie gornoj strany Tyan'-SHanya. SPb, 453 s.

Solov'ev A.V. (1974). Cvetnaya metallurgiya Kazahstana. [Non-ferrous metallurgy of Kazakhstan]. Alma-Ata, 136 s.

Turkestav onirlik memlekettik arhivi (TMOA) [Turkestan State Regional Archive] F.3.; TMOA F.40. g; Kentau memlekettik onirlik arhivi (KMOA) [Kantau State Regional Archive]119-кор, 186-tizbe, 620 p.

Tokaev K-ZH. (2021). Tauelsizdik barinen qymbat: [Independence matters most] [Elektronnyy resurs]. <https://egemen.kz/article/260146-tauelsizdik-barinen-qymbat> (qaralghan kyini: 09.04.2022).

Hadoron H., Pol' CH. Methodology of transdisciplinary research [<http://www.eolss.net/sample-chapters/c04/E6-49-02.pdf>] (qaralghan kyini: 10.04.2022).